

A Sociological Formulation of Morteza Motahari's Descriptions of the Iranian Revolution

Mehdi Jamshidi ¹

1. Assistant Professor, Department of Cultural Studies, Research Center for Culture and Social Studies, Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT), Tehran, Iran.Email: m.jamshidi.60@gmail.com

Article Info	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received: 3 June 2025 Revised: 17 August 2025 Accepted: 1 October 2025 Published Online: 23 August 2026 Keywords: Iranian Revolution, Islamic Social Science, Morteza Motahari, Social Reality, Sociological Formulation Citation: Jamshidi, J. (2025). A Sociological Formulation of Morteza Motahari's Descriptions of the Iranian Revolution <i>Jame'eh Pazhouhi (Quarterly Journal of Community Studies)</i>. 1 (3): 107-146 10.22034/socr.2025.728787 Publisher: Research Institute for Islamic Culture and Thought	Introduction: Ayatollah Morteza Motahari is among the most pivotal thinkers and activists of the Islamic Revolution, and understanding his views is essential for grasping the revolution's identity and guiding its path according to its original essence. This research was conducted to reconstruct his scattered reflections into a native, non-modern social science framework, representing a successful endeavor in the field of Islamic humanities. Objective: The primary objective of this study is to extract Morteza Motahari's sociological formulation regarding the attributes, laws, and distinguishing characteristics of the Iranian Revolution in comparison to other global revolutions. Methodology: This is a theoretical and epistemological study that utilizes "Qualitative Content Analysis" to gather data from Motahari's extant texts and speeches. For data analysis, the study employs "Historical Sociology," specifically focusing on the formulation of meaningful interpretations and conceptual dualities. Findings: The findings identify seven core characteristics presented through conceptual dualities: conscious action (as opposed to blind movements), divine self-awareness (versus materialist thinking), broad-based and consensual social mobilization, religious leadership emerging from social choice, the guiding presence of divine assistance (metaphysical causes), an identity-based challenge to the hegemony of modernity, and its civilizational and transnational nature. Conclusion: Motahari's framework, termed the "Theory of Innate Revolution" (Fitrat), emphasizes the primacy of culture, knowledge, and human will within a sacred context. This integrative explanation rejects secular Western theories and paves the way for religious theorizing and the realization of a new Islamic civilization.

Copyright © 2025 The Author(s).

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0). All rights are reserved by the Author(s). Use, distribution, and reproduction are permitted provided the original author(s) and source are credited.

Extended Abstract

1. Introduction

Ayatollah Morteza Motahari stands as one of the most significant "activists" and "thinkers" of the Islamic Revolution in Iran, serving as a primary theoretical architect of the movement from its inception. Despite his short life after the revolution's victory, his extensive lectures and writings provide profound philosophical and sociological reflections on the nature and goals of this social phenomenon. The central problem addressed in this research is the need to reconstruct these scattered reflections into a coherent sociological framework. This is essential not only for uncovering the unique identity and distinguishing features of the Iranian Revolution relative to other global revolutions but also for paving the way for a "native" and "non-modern" Islamic social science.

The significance of this study lies in its challenge to the dominant Western paradigm of "transition from tradition to modernity". This liberal theory posits that all societies must inevitably follow the Western path toward secularization and that local histories will eventually be absorbed into a globalized modern history. The emergence of the Islamic Revolution within a society perceived as a satellite of the Western sphere contradicted this absolute historical trajectory. By utilizing Motahari's narratives, this research positions the Islamic Revolution as an indigenous social reality that invalidates secularist historical determinism and offers a successful experience in the realm of Islamic humanities.

2. Research Methodology

This study is "theoretical" and "epistemological" in nature, focusing on the systematic extraction of meaning from the extant texts and speeches of Morteza Motahari. The data collection process utilizes "Qualitative Content Analysis" to ensure that the findings reach a level of fundamental theorizing that maintains a deconstructive relationship with modern Western social science.

For data analysis, the research adopts the perspective of "Historical Sociology". Specifically, it employs the approach of using sociological concepts to formulate meaningful historical interpretations. The analysis is centered on creating "conceptual dualities"—rational constructs designed to simplify and interpret social reality by emphasizing recurring and general elements. These dualities serve as a "model" or "type" through which the attributes and laws of the Iranian Revolution are sociologically formulated.

3. Research Findings

The research identifies seven core characteristics of the Iranian Revolution, presented through conceptual dualities that distinguish it from the models proposed by modern sociological theories:

- **Conscious Action vs. Blind Movement (Structural/Voluntary):** Motahari rejects the idea that the revolution was a "blind explosion" caused by mere deprivation or structural contradictions. Instead, he describes it as a product of "conscious collective awareness" and "will". He likens the revolution to the "ripening of fruit on a tree" through gradual growth and intellectual persuasion, rather than the "explosion of a steam boiler". This emphasizes the primacy of "Fitrat" (human innate nature) as the driving force of history.
- **Divine Self-Awareness (Materialist/Meaning-oriented):** While secular theories focus on class or national consciousness, Motahari identifies "Divine Self-awareness" (Khoda-agahi) as the revolution's core. He categorizes this as a "Prophetic type" of movement, where the collective consciousness is awakened to its relationship with the Divine, leading to a defense of higher values such as justice, equality, and sacrifice.
- **Broad-based Social Mobilization (Minority/Consensual):** The revolution is formulated as a "trans-class" phenomenon. Unlike revolutions limited to a specific economic class, the Iranian Revolution relied on a consensual mobilization across all social strata. This was possible because "Islam" acted as the shared cultural core and the "hard nucleus" of Iranian society, providing the most powerful capacity for social unity.
- **Religious Leadership via Social Choice (Mass/Geometric):** The leadership of Imam Khomeini is described as an "organic" and "spontaneous" social process. Motahari argues that the leadership was not engineered by parties or elites but emerged from the "bottom-up" because the leader represented the "cultural soul" and "historical identity" of the people.
- **The Presence of Divine Assistance (Apparent/Inner Causes):** A distinguishing feature of Motahari's Islamic social science is the recognition of "metaphysical aid" (Imdad-e Gheybi) as a real social factor. He asserts that when a society acts for the sake of the Truth (Haq), it receives Divine support. This challenges secular social sciences that limit their causal explanations to material and visible factors, often leaving them unable to explain the "miraculous" or "enigmatic" aspects of the revolution.
- **Challenging the Hegemony of Modernity (Self-sufficient/Anti-other):** The revolution is seen as a means to overcome "self-alienation" (Gharb-

zadegi) and regain an independent "Islamic Self" (Man-e Eslami). Motahari emphasizes that the greatest gift of the revolution was restoring the people's faith in their own cultural assets and indigenous talents, thereby ending psychological and cultural dependence on the West.

- **Transnational and Civilizational Nature (National/Civilizational):** Motahari views the revolution not as a localized event but as the starting point for a wider "Islamic Awakening" and the birth of a "New Islamic Civilization". He predicted that the Iranian experience would serve as a model for other Muslim nations to rediscover their identity and push Western hegemony to the "margins of history".

4. Conclusion

The sociological formulation of Motahari's views leads to what can be termed the "Theory of Innate Revolution" (Nazari-ye Enghelab-e Fitri). This theory provides an integrative explanation that bridges the micro-level (individual motivations and innate nature) and the macro-level (collective action and social structures).

The primary conclusion is that the Iranian Revolution was a "Sacred Revolution" because it was rooted in the "Divine Fitrat" of social actors rather than selfish, materialistic, or purely instinctual drives. Motahari's framework highlights that the "valuation" of a revolution depends on the mental meanings and intentions of its actors; when these meanings align with the sacred and higher aspects of humanity, the revolution becomes a spiritual reality. Ultimately, Motahari's work serves as a successful blueprint for an Islamic Social Science that rejects secular reductionism and emphasizes the primacy of culture, knowledge, and free will within a sacred context.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

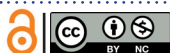
صورت‌بندی جامعه‌شناختی مرتضی مطهری از اوصاف انقلاب ایران

مهدی جمشیدی^۱

۱. استادیار گروه فرهنگ‌پژوهی، پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران.
Email: m.jamshidi.60@gmail.com

مشخصات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقدمه: آیت‌الله مرتضی مطهری از کلیدی‌ترین متفکران و کنشگران انقلاب اسلامی است که فهم آرای او برای درک هویت و تدبیر مسیر حرکت انقلاب همسو با جوهر اولیه‌اش ضرورت دارد. این پژوهش به دلیل ضرورت بازسازی تأملات پراکنده‌ی وی در قالب علوم اجتماعی بومی و غیرتجدیدی، به عنوان تجربه‌ای کامیاب در قلمرو علوم انسانی اسلامی انجام شده است.
تاریخ دریافت: ۱۳ خرداد ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۲۶ مرداد ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۹ مهر ۱۴۰۴ انتشار آنلاین: ۱ شهریور ۱۴۰۵	هدف: پرسش و هدف اصلی تحقیق، دستیابی به صورت‌بندی جامعه‌شناختی مرتضی مطهری از اوصاف، احکام و ویژگی‌های متمایزکننده انقلاب ایران نسبت به سایر انقلاب‌ها است.
واژگان کلیدی: انقلاب ایران، صورت‌بندی جامعه‌شناختی، علم اجتماعی اسلامی، مرتضی مطهری، واقعیت اجتماعی	روش‌شناسی: این مطالعه از نوع نظری و معرفتی است که در آن از روش «تحلیل محتوای کیفی» برای گردآوری داده‌ها از متون به‌جامانده و از روش «جامعه‌شناسی تاریخی» (با تأکید بر صورت‌بندی تفسیرهای معنادار) برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است.
استناد: جمشیدی، مهدی (۱۴۰۴). صورت‌بندی جامعه‌شناختی مرتضی مطهری از اوصاف انقلاب ایران. جامعه‌پژوهی، ۱(۳)، ۱۴۶-۱۰۷.	یافته‌ها: یافته‌ها نشان‌دهنده هفت خصیصه محوری در قالب دوگانه‌های مفهومی است: کنش آگاهانه (در مقابل حرکت‌های کور)، خودآگاهی الهی (در مقابل خودآگاهی مادی)، بسیج اجتماعی پهن‌دامنه و اجماعی، رهبری دینی برخاسته از انتخاب اجتماعی، حضور پیش‌برنده امدادهای غیبی، چالش‌گری هویتی در برابر سلطه تجدد و در نهایت، ماهیت تمدنی و فراملی انقلاب.
DOI: 10.22034/socr.2025.728787	نتیجه‌گیری: نظریه مطهری تحت عنوان «نظریه انقلاب فطری»، بر اصالت فرهنگ، معرفت و اراده انسانی در بستری قدسی تأکید دارد. این تبیین تلفیقی با نفی نظریه‌های سکولار غربی، راه را برای نظریه‌پردازی دینی و تحقق تمدن نوین اسلامی هموار می‌سازد.

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

مقاله

بیان مسئله

آیت‌الله مرتضی مطهری از جمله مهم‌ترین «کنشگران» و «متفکران» انقلاب اسلامی ایران بود که از آغاز نهضت / امام خمینی با ایشان همراه شد و تا پایان نیز به طور قاطع و روشن در خط سیاسی و فکری ایشان قرار داشت. شهید مطهری به دلیل وزانت و اعتبار عملی فراوان، بیشتر در لایه تمهیدات معرفتی انقلاب فعال بود و نظریه‌پردازی و اندیشه‌ورزی می‌کرد؛ اما افزون‌براین در سیاست عملی و روزمره نیز حضور نامحسوس و پنهان داشت. بااین‌حال در مدت نزدیک به سه ماهی که پس از پیروزی انقلاب، حیات داشت، سخنرانی‌های متعددی را درباره ماهیت و غایات این انقلاب ارائه کرد که حاصل «تأملات عمیق فلسفی و جامعه‌شناختی» اش بود. یکی از زاویه‌های که می‌تواند دست‌مایه بازخوانی و بازآرایی تأملات انقلابی او قرار گیرد، صورت‌بندی جامعه‌شناختی آرا و اندیشه‌های او از اوصاف انقلاب ایران است؛ به این معنا که می‌توان تأملات مطهری درباره انقلاب ایران را در چهارچوب مفاهیم معطوف به «نسبت‌سنجی» و «هویت‌یابی» این انقلاب ریخت و به این واسطه، انقلاب ایران را مشخص‌تر و دقیق‌تر شناخت. به عبارت دیگر باید احکام و خصایص مترتب بر انقلاب ایران را به مثابه یک واقعیت اجتماعی انتزاع کرد و نشان داد این انقلاب از جهات مختلفی، «منحصر به فرد» و «استثنایی» بوده است. از طرف دیگر چون چشم‌انداز مطهری در علوم اجتماعی تجدیدی ریشه نداشت و او با مفاهیم خودی یا پالوده، این انقلاب را فهمید و توصیف کرد، باید روایت او را یک «روایت غیرتجدیدی» به شمار آورد که از عالم معنایی و معرفتی اینجایی و بومی برخاسته است. به این ترتیب مطالعه او یکی از تجربه‌های کامیاب نظریه‌پردازی در قلمرو علوم انسانی اسلامی نیز هست. بر این اساس مسئله

مقاله پیش رو بازسازی تأملات پراکنده مرتضی مطهری درباره انقلاب ایران در قالب و هندسه سلسله‌ای از دوگانه‌های مفهومی برآمده از فضای علوم اجتماعی و معطوف به اوصاف و احکام این انقلاب است.

پرسش

پرسش اصلی این است که مرتضی مطهری چه صورت‌بندی جامعه‌شناختی‌ای از اوصاف انقلاب ایران ارائه کرده است؟ به بیان دیگر چنانچه بخواهیم فهم مطهری از انقلاب ایران را در «قالب اوصاف و احکام» آن بنگریم و از «چشم‌انداز جامعه‌شناختی» آن را تصویر کنیم، چه «معانی» و «تفسیرها»یی شکل خواهند گرفت؟

پرسش‌های فرعی نیز عبارت‌اند از: فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «ساختاری/ ارادی» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «ماده‌اندیش/ معنااندیش» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «اقلی/ اجماعی» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «توده‌ای/ هندسه‌مند» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «علل ظاهری/ علل باطنی» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «خویش‌بسند/ غیرستیز» چه دلالت و حاصلی دارد؟ فهم انقلاب ایران از پنجره دوگانه مفهومی «ملّی/ تمدنی» چه دلالت و حاصلی دارد؟

اهمیت

نظریه «گذار از سنت به تجدد»، یکی از جهت‌گیری‌های بنیادی نظام لیبرالی است که می‌گوید همه جوامع به دنبال تحولی که در غرب رخ داده است، خواه‌ناخواه، در حال گذار از سنت بومی و مستقل خویش به سوی تجدد غربی و عالم معنایی آن‌اند. بنابراین هیچ تاریخ مستقلی در مقابل

تاریخ تجدیدی وجود ندارد و اگر هم وجود دارد، تاب رویارویی با آن را ندارد و در این روند جهانی و عام، هضم و مستحیل خواهد شد. در چنین فضای فکری‌ای بود که ناگهان، انقلاب اسلامی سربرآورد و تاریخ تجدیدی را به چالش کشید و نظام‌های اجتماعی متفاوتی را پیشنهاد کرد. این انقلاب در متن جهان تجدیدی و در یکی از جوامعی که از جمله اقمار و توابع آن به شمار می‌آمد، به وقوع پیوست و نشان داد حرکت تاریخ تجدیدی، مطلق نیست و می‌توان بر خلاف اقتضای آن گام برداشت. از این رو اصل تحقق این انقلاب نفی‌کننده نظریه نظریه‌گذار از سنت به تجدید است. در این مقاله انقلاب اسلامی را به عنوان یک واقعیت اجتماعی بومی و درونی، در برابر تاریخ تجدیدی و ایدئولوژی لیبرالیستی می‌نشانیم و با روایت‌های مطهری، نظریه‌گذار از سنت به تجدید را باطل می‌گردانیم.

پیشینه

در علوم اجتماعی غربی نظریه‌های متعددی درباره انقلاب نگاشته شده است (آرنت، ۱۳۷۹ / اسکاچ‌پل، ۱۳۸۹ / تیلور، ۱۳۸۸ / کالورت، ۱۳۸۳ / کوهن، ۱۳۶۹ / گر، ۱۳۷۷ / مارکوزه، ۱۳۹۲ / مارکوزه و پوپر، ۱۳۸۰ / متیک، ۱۳۸۷ / تیلی، ۱۳۸۵ / جانسون،

روش

از آنجا که در این مطالعه در پی آن هستیم که صورت‌بندی جامعه‌شناختی مرتضی مطهری از اوصاف انقلاب ایران را ساخته و پرداخته کنیم و این روایت در «نوشته‌ها»ی به‌جامانده از او درج شده است، این مقاله معطوف به «متن» است و «داده‌ها»ی خود را از تدقیق و تأمل در «متن» به دست می‌آورد. در واقع این مطالعه از سنخ مطالعات «نظری» و «معرفتی» است که به گشوده‌شدن افق متفاوتی در نظریه‌پردازی انقلاب به طور عام و فهم انقلاب ایران به طور خاص می‌انجامد. در این راستا از روش «تحلیل محتوای کیفی» (Schreier،

۲۰۱۴، pp. ۱۷۰-۱۸۳) برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است تا حاصل مطالعه، حقیقتی در سطح نظریه‌پردازی بنیادی باشد و نسبت ساختارشکنانه با علم اجتماعی تجدیدی برقرار کند.

در زمینه روش تحلیل داده‌ها نیز بر چشم‌انداز «جامعه‌شناسی تاریخی» تکیه شده است. هرچند مرزهای میان «تاریخ اجتماعی»، «تاریخ جامعه‌شناختی» و «جامعه‌شناسی تاریخی»، سیال‌اند (مک‌رایلد و تیلور، ۱۳۹۷، ص ۸۵)؛ اما در جامعه‌شناسی تاریخی، سه رویکرد وجود دارد: کاربست یک الگوی نظری بر یک یا چند واقعیت تاریخی همگون، کشف نظم‌های علی‌ای که فرایندها و پیامدهای تاریخی را توضیح می‌دهند، استفاده از مفاهیم جامعه‌شناختی برای صورت‌بندی تفسیرهای تاریخی معنادار (اسکاچ‌پل، ۱۳۸۸، ص ۴۹۹). در این مقاله از یک سو در پی کشف الگوی نظری هستیم و از سوی دیگر به دنبال بهره‌گیری از مفاهیم جامعه‌شناختی در راستای روایت معانی نهفته در متن یک واقعیت تاریخی. درباره الگو باید گفت سازه‌ای عقلانی است که برای درک واقعیت، به ساده‌سازی آن می‌پردازد. پس در الگو برخی عناصر واقعیت، حذف شده‌اند و بر عناصر تکراری و عام تأکید می‌شود. همچنین در الگو، عناصر یا متغیرهای انتخاب‌شده، به صورت یک مجموعه منسجم و به هم وابسته ترسیم می‌شوند. در این برداشت، مفهوم الگو به مفهوم سنخ نزدیک شده است (برک، ۱۳۹۵، ص ۸۵).

۱. دوگانه ساختاری/ارادی؛ برخاستن از کنش آگاهانه نیروهای انقلابی

انقلاب اجتماعی می‌تواند دو شکل متفاوت داشته باشد: یکی اینکه ناشی از «هیجان‌های محض» و «احساس‌های کور» جمعی باشد؛ به طوری که جامعه بر اثر محرومیت و محدودیت و نارضایتی‌های گوناگون، ناگهان در وضعیت «انفجار» قرار می‌گیرد و خواه‌ناخواه به مرحله جدیدی وارد می‌شود. دیگر اینکه انقلاب اجتماعی، محصول «شناخت و آگاهی جمعی»

باشد و از اوج «اراده» و «اختیار» جمعی برخاسته باشد و «دفعی» و «کور» نباشد. نیروهای مارکسیستی در انقلاب ایران از نظریه نخست دفاع می‌کردند و با تشدید تضادها و نارضایتی‌های اجتماعی و مخالفت با هر گونه اصلاح و ترمیم اجتماعی، می‌کوشیدند جامعه را دچار وضعیت انفجاری کنند. اصلاحات جزئی و تدریجی در دوره پیش از انقلاب، به هیچ رو محکوم و خطا نیست؛ زیرا نه عامل اصلی حرکت اجتماعی، تضادهای اجتماعی است و نه تاریخ، راه خود را به صورت جبری از میان اضداد طی می‌کند تا گفته شود که اصلاحات جزئی و تدریجی، مانع «انفجار اجتماعی» و حرکت تکاملی تاریخ می‌شود، بلکه عامل اصلی حرکت تاریخ، «فطرت تکامل‌جوی انسان» است که به هر مرحله‌ای از تعالی و تکامل که دست یابد، مرحله فراتر از آن را جست‌وجو و تمنا می‌کند. نقش «تضادهای اجتماعی» تنها در این حد است که آهنگ حرکت و تکاپوی اجتماعی را تندتر و سریع‌تر می‌کنند. «اصلاحات جزئی و تدریجی»، کمک به مبارزه انسان حق‌طلب با انسان منحط است و آهنگ حرکت تکاملی تاریخ را به سوی اهل حق شتاب می‌بخشد و بر عکس، فسادها و تباهی‌ها کمک به اهل باطل است. بینش فطری این فکر را مطرح می‌کند که در انقلاب اجتماعی، آنچه باید رخ بدهد، از نوع «رسیدن یک میوه بر سر شاخه درخت» است، نه از نوع «انفجار یک دیگ بخار». درخت هرچه مراقبت شود و نیازهایش برآورده و با آفاتش مبارزه گردد، میوه‌اش بهتر خواهد بود و چه بسا به رشد و رسیدن زودتر دیگران کمک کند (مطهری، ۱۳۹۳، ص ۴۲-۴۳). چنانچه انقلاب بر اصلاحات جزئی و تدریجی مبتنی باشد و انسان باید در متن مبارزه و انقلابی‌گری، به تکامل و پختگی دست یابد، پس باید برای «نیروی اقناع فکری» - یعنی نیروی برهان و استدلال - اصالت قائل شد. به عبارت دیگر وجدان انسان چه از نظر «فکری» و چه از نظر «گرایش‌های متعالی انسانی»، نیروی «اصیل» است (مطهری، ۱۳۹۳، ص ۴۵). بر اساس این اصالت، باید

انقلاب و ارزش‌های انقلابی را در جامعه نهادینه و درونی کرد و به عمق وجدان جمعی نفوذ داد. در این حال است که انقلاب، به یک خواسته اجتماعی ریشه‌دار و عمیق تبدیل خواهد شد و بر اثر تلاطم‌ها و تنش‌ها از میان خواهد رفت. افزون‌براین انقلاب برخاسته از اقناع و استدلال و برهان و منطق فکری، انقلاب مبتنی بر دلیل خواهد نه انقلاب مبتنی بر علت و موجب اعتبار و منزلت انقلاب می‌شود.

اما درباره «گرایش‌های متعالی انسانی» باید گفت یکی از خصوصیت‌های مهم انقلاب اسلامی این است که مبتنی بر بینش فطری بود. در این انقلاب اجتماعی، هم امام خمینی به عنوان رهبر و هم روحانیت به عنوان طبقه پیشرو و هادی، همواره کوشیدند معرفت و شناخت انقلابی در توده‌های مردم ایجاد کنند و آنها را از حقایق آگاه کنند. مطهری می‌نویسد از شهریور سال ۱۳۲۰ متفکران و اندیشمندان اسلامی توانستند تا حدودی، چهره زیبا و جذاب «اسلام واقعی» را به نسل معاصر بنمایانند. روحانیت آگاه و شجاع و مبارز ایران که از ناهنجاری‌های گذشته رنج می‌برد و در پی فرصت مناسبی برای به‌پاخاستن بود، در این شرایط به پا خاست و نسل به‌ستوه‌آمده از آسیب‌ها و مصایب پنجاه‌ساله و سرخورده از غرب‌مآبی و شرق‌گرایی و آشنا به تعالیم اسلام نیز به روحانیت پیوست (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۶۹/ مطهری، ۱۳۹۵، صص ۱۴۵ و ۲۱۸). یکی از ابعاد آگاهی‌بخشی صاحب‌نظران مسلمان به مردم که به وقوع انقلاب منجر شد، این بود که اسلام یک دین «جامع» است (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۰) و چنین نیست که تنها به «عبادیات» و «معنویات» محدود شود؛ بلکه اسلام قادر است «نظام اجتماعی» متناسب با خویش را بسازد و نظام اجتماعی کنونی نیز با معارف و حقایق اسلام، سازگار و همخوان نیست و باید به واسطه انقلاب، آن را برانداخت و طرحی دیگر درافکند. امام خمینی توانست «شخصیت و هویت اسلامی» مردم را در آنها احیا کند و آنها را با «اسلام اجتماعی» آشنا کند (مطهری، ۱۳۷۷،

ص ۲۷). در این بازتفسیر اسلام، خودآگاهی دینی تازه‌ای شکل گرفت که پیش از این جود نداشت. توده‌های مردم دریافتند که اسلام رایج و روزمره اسلامی نیست که متناسب با فرهنگ و منطق نسخه اولیه اسلام باشد، بلکه اسلام منفعل و حاشیه‌نشین است که بر اثر کج‌اندیش‌ها پدید آمده و به یک سنت اجتماعی تبدیل شده است. به این ترتیب بازاندیشی‌های بنیادی در عرصه دین‌فهمی، از نیروهای پیش‌تاز انقلابی به توده مردم تعمیم یافت و جامعه به «من» هویتی متفاوتی رسید.

آری، انقلاب ایران نه محصول «انفجار هیجان‌ها و محرومیت‌های عاملیت‌های انسانی» بود، نه ناشی از «نزاع و جدال ساختارهای اجتماعی حاکم بر آنها». در انقلاب‌های از نوع اول، عنصر «عقلانیت» و «محاسبه» کمرنگ است و در انقلاب‌ها از نوع دوم، عاملیت‌های انسانی همچون «عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی»، در انتظار چیزی هستند که بی‌اعتنا به خواسته و اراده آنها «اتفاق» می‌افتد. انقلاب ایران، هم «عقلانی» بود و هم «انسانی». «عقلانی» بود چون ریشه در «معرفت» و «آگاهی» و «بینش» عاملیت‌ها داشت و «انسانی» بود چون در آن عاملیت‌های انسانی، «مقصود» خود را محقق کردند و انقلاب به معنای حقیقی کلمه «ساخته» شد.

۲. دوگانه ماده‌اندیش/معنااندیش؛ جوشش خودآگاهی الهی در نیروهای انقلابی

خودآگاهی‌های واقعی انسان به چند دسته تقسیم می‌شوند: «خودآگاهی فطری»: طبق آن، انسان به صورت تکوینی و قهری، به «من» خودش آگاهی دارد و آن را می‌یابد؛ در «خودآگاهی فلسفی»: فیلسوف می‌کوشد حقیقت «من» خودآگاه و احکام عقلی مترتب بر آن را بشناسد؛ «خودآگاهی جهانی»: یعنی آگاهی انسان به خود اما در رابطه‌اش با جهان و اینکه جزئی از یک کل است و از کجا آمده است و در کجاست و به کجا می‌رود. «خودآگاهی طبقاتی»: آگاهی انسان به خود و رابطه‌اش با طبقه اقتصادی و مادی‌ای است

که در آن قرار دارد و اینکه منافع طبقه چه اقتضائاتی دارد. «خودآگاهی ملی»: یعنی شناخت به خود از لحاظ اینکه جزئی از یک قلمرو نژادی یا قومی است که با آنها زندگی مشترک دارد. «خودآگاهی انسانی»: یعنی آگاهی به خود در رابطه با همه انسان‌ها و از این چشم‌انداز که انسان‌ها در مجموع یک واحد واقعی به شمار می‌روند و از یک وجدان مشترک انسانی برخوردارند. «خودآگاهی عرفانی»: آگاهی به خود در رابطه با ذات حق است که سبب می‌شود عارف در پی وصول به حق و فنای در آن شود (مطهری، ۱۳۹۴، ص ۵۹-۷۶) و سرانجام «خودآگاهی پیامبرانه»: که بر اساس آن، پیامبر، هم خودآگاهی خدایی دارد و هم خودآگاهی خلقی، اما نه به شکل دوگانگی و ثنویت که به معنای شرک و نافی توحید است. پیامبران به هر جزئی از جهان و از جمله انسان‌ها عشق می‌ورزند، از آن جهت که همه از خدای متعال و مظاهر اسما و صفات او هستند. بنابراین محبت پیامبر به جهان، پرتو و شعاعی از محبت او به حق است، نه محبتی در برابر محبت به حق. تلاش پیامبران از درد خدایی آغاز می‌شود؛ دردی که آنها را به سوی قرب به خدای متعال با گام‌نهادن در «سفر از خلق تا حق» هدایت می‌کند. پایان این سفر، آغاز سفر دیگر است که از آن به «سفر در حق با حق» تعبیر می‌شود. پس از آنکه پیامبر از حقیقت لبریز شد و دایره هستی را طی کرد و راه و رسم منزل‌ها را دریافت، مبعوث می‌شود و سفر سومش آغاز می‌گردد که «سفر از حق به خلق» نام دارد. بعثت که در پایان سفر دوم پیدا می‌شود، به منزله زایش خودآگاهی خلقی از خودآگاهی حقّی است. «سیر در خلق با حق»، سفر چهارم پیامبر است که به معنای سیر در خلق برای حرکت دادن آنها به سوی کمال الهی از طریق شریعت است تا استعدادهای نهفته انسان به فعلیت برسد. دست‌پروردگان پیامبر و جامعه‌ای که او می‌سازد، با دست‌پروردگان و جامعه‌هایی که به وسیله روشنفکران بشری ساخته می‌شود، بسیار تفاوت دارد؛ اساسی‌ترین تفاوت آنها در این است که پیامبر در تلاش است نیروها

و استعدادهای فطری انسان را بیدار کند و خودآگاهی خود را نسبت به کل هستی و ساحات قدسی آن به مردم (قوم) خود منتقل کند؛ اما روشنفکر، تنها درک اجتماعی افراد را بیدار می‌کند و آنها را به مصالح ملی یا طبقاتی‌شان آگاه می‌کند (مطهری، ۱۳۹۴، ص ۷۶-۸۲).

قسمت عمده وظایفی که در دوره کودکی انسان، «پیامبر» انجام می‌داده است، در دوره رشد و تکامل انسان، «عالم دینی» انجام می‌دهد. بنابراین علمای دین «وارث انبیا» هستند و ایفای بزرگ‌ترین «نقش‌های دینی» بر عهده آنها گذاشته شده است. در هیچ دینی به اندازه اسلام، علمای امت نقش «اصیل» و «مؤثر» نداشته‌اند و این امر از خصیصه خاتمیت این دین ناشی می‌شود. از جمله مسئولیت‌هایی که در دوره خاتمیت، از پیامبران به عالمان دین انتقال می‌یابد، تبلیغ دین و دعوت مردم به آن است (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۹۳-۹۶). از این رو مطهری در مقام تشبیه و سنخ‌شناسی، انقلاب اسلامی را به منزله یک واقعیت اجتماعی، از نوع انقلاب پیامبران الهی می‌شمارد و این واقعیت را با آن مقایسه می‌کند. او می‌نویسد نهضت مردم ایران، نهضتی از «نوع» و «سنخ» نهضت‌های پیامبران است؛ چراکه برخاسته از «خودآگاهی الهی» یا «خداآگاهی» است که ریشه در اعماق فطرت انسان دارد. هرگاه «تذکری پیامبرانه»، شعور فطری انسان را به «خدای متعال» که مبدأ فاعلی انسان است، بیدار کند، این بیداری به دلبستگی می‌انجامد. این دلبستگی به خدای متعال نیز که سرسلسله ارزش‌هاست، دلبستگی به «ارزش‌های عالی انسان» - همچون کمال و زیبایی و عدل و برابری و ایشار و افاضه- را در انسان پدید می‌آورد. احساس خداجویی و خداپرستی که پیامبران در انسان بیدار می‌کنند، در فطرت انسان نهفته است و انسان را جویای تعالی و متفرد از کاستی و پستی می‌کند و او را «مدافع حق و حقیقت» و «مخالف باطل و پوچی» می‌کند. در این حال ارزش‌های یادشده به صورت هدف درآمده و انسان را به جبهه‌بندی و تکاپو وامی‌دارد؛ چنان‌که در

نهضت اسلامی مردم ایران، وجدان بیدار شده جامعه، آن را در جست‌وجوی ارزش‌های اسلامی برانگیخته بود (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۶۶-۶۷). این نشان می‌دهد واقعیت‌های قدسی و الهی، اگرچه دارای مراتب و درجات بسیار متفاوت‌اند، هر دسته از آنها را می‌توان در یک سنخ یا نوع جای داد و از این لحاظ آنها را همگون و قابل مقایسه دانست.

به بیان دیگر ماهیت انقلاب ایران به صورت کامل «اسلامی» بود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۲۶) و اسلام «روح» این انقلاب را تشکیل می‌دهد (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۴). در انقلاب ایران، هدف‌های گوناگونی دنبال می‌شد و نارضایتی توده‌های مردم، خاستگاه‌های مختلفی داشت؛ اما مسئله مهم این است که مردم انقلابی، ارزش‌های عالی انسانی، همچون آزادی و عدالت و استقلال را در چهارچوب «اسلامی» جست‌وجو می‌کنند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۹۴). به همین دلیل مشخصه اصلی انقلاب ایران، «ایدئولوژیک‌بودن» آن است و این انقلاب، انقلاب «انسانی» و «عالی» بود و تنها معطوف به آزادی یا دغدغه‌های مادی و معیشتی نبود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۲۶-۱۲۵). درواقع ایدئولوژی اسلامی از نظر نقش‌آفرینی در شکل‌گیری انقلاب ایران، در طول سایر علل بوده است نه در عرض آنها؛ چراکه اسلام یک ایدئولوژی «جامع» و «چندبُعدی» است و به هیچ‌رو نمی‌توان آن را به «معنویت محض و فردی» فروکاهید. از این رو تمام مطالبات و غایات در انقلاب ایران، «تعبیر» و «تفسیر» اسلامی داشت و از زاویه این ایدئولوژی بود که موضوعیت و اهمیت می‌یافت (مطهری، ۱۳۹۵، صص ۱۲۶ و ۱۲۸-۱۲۹).

مطهری اعتقاد داشت سیاست‌های استعماری همراه با بازگرداندن استبداد به ایران، برای مسخ و بی‌ریشه‌کردن این مردم و بریدن آنها از اسلام و فرهنگ اصیل و حیات‌بخش اسلامی کوشش کرده و می‌کند ایران را به «جاهلیت پیش از اسلام» بازگرداند. به این منظور به شکل‌های مختلف برای فرهنگی که زاده و پرداخته اسلام و نهضت اسلامی است، شناسنامه‌های

مجمعول «زردشتی» و «ایران پیش از اسلام» صادر می‌کند. «تغییر تاریخ پرافتخار هجری» و تبدیل آن به «تاریخ ارتجاعی شاهنشاهی»، جزئی از برنامه وسیع «بازگشت به جاهلیت پیش از اسلام» است. وی می‌افزود البته مبارزه آشکار و پنهان دستگاه استبدادی حکومت ایران با اسلام، منحصر به این برنامه نیست، بلکه با شکل‌ها و صورت‌های مختلف انجام می‌شود و چون از آشکارکردن منویات خود بیمناک است، گاهی در «پوشش اسلام» با اسلام مبارزه می‌کند؛ از جمله «طرح دانشگاه اسلامی» را به منظور مسخ معارف اسلامی می‌ریزد یا گاه که با دژ تسخیرناپذیر «روحانیت» روبه‌رو می‌شود و آن را بزرگ‌ترین خطر برای خود تشخیص می‌دهد، برنامه فریبکارانه «اسلام منهای روحانیت» را بر زبان‌ها می‌اندازد (مطهری، ۱۳۹۱، ص ۱۹۹-۲۰۰).

پس انقلاب ایران از لحاظ تعلیلی، قابل ارجاع به زمینه‌ها و عللی است که همه یا اغلب، در تقابل با هویت اسلامی مردم شکل گرفتند و خشم و نارضایتی هویتی مردم را در پی داشتند. انقلاب ایران یک واکنش اجتماعی شدید و غلیظ بود؛ همچنان که هر انقلابی، خصوصیت واکنشی دارد، اما این انقلاب، خود را در نسبت با دین تعریف کرد.

آری «هویت» یک ملت آن فرهنگی است که در روح و جان‌ش ریشه دوانیده است و هویت ملی مردم ایران، اسلام است (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۳۹). از این رو امام خمینی با اعلام شعار «حکومت اسلامی» و «جمهوری اسلامی»، با زبان «دل مردم» و «خواسته‌های درونی مردم» سخن گفت و ندای امام خمینی ندای برخاسته از «متن فرهنگ و تاریخ مردم» بود؛ هرچند گروهی معدود از روشنفکران که در عالم هیروت زندگی می‌کنند و از متن زندگی مردم، به دورند و دلخور شدند (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۳۸). پس مَهر اسلامیت را بر انقلاب ایران، «اکثریت قاطع ملت ایران» زده است و ملت ایران آن روز که جمهوری اسلامی را خواست، مَهر فرهنگ خودش را به انقلاب زد (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۳۸-۳۹).

۳. دوگانه اقلی/اجماعی؛ تکیه بر بسیج اجتماعی پهن دامنه

انقلاب اسلامی ایران از نظر «فراگیری» و «عمومیت» و «شمولیت» بسیج اجتماعی، عالی‌ترین انقلاب اجتماعی معاصر است (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۴۹)؛ چنان‌که انقلاب اسلامی «انقلاب فراطبقاتی» بود و به طبقه اجتماعی خاصی محدود نمی‌شد (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۰/ مطهری، ۱۳۹۲، ص ۶۵). انقلاب ایران محصول همبستگی اجتماعی فراطبقاتی برآمده از «اسلام» بود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۵۰) و خصوصیت «فراگیری» این انقلاب، وابسته به اسلامیت آن بود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۰). روشن است که انقلاب اجتماعی، محصول «همبستگی اجتماعی» است؛ یعنی جمع وسیعی از توده‌های مردم باید درباره «هدف‌ها» و «مقاصد»ی که مطلوب آنهاست، گرد یکدیگر بیایند و تلاش کنند نظم اجتماعی را برای وصول به آن هدف‌ها و مقاصد دگرگون کنند. هر اندازه آنچه «محور» و «مدار» همبستگی و همگرایی قرار گرفته است، «عام‌تر» و «فراگیرتر» باشد و به طبقه اجتماعی خاصی تعلق نداشته باشد، دامنه همبستگی نیز گسترده‌تر و در نتیجه انقلاب اجتماعی بزرگ‌تری به وقوع خواهد پیوست. در انقلاب ایران، چنین وضعی شکل گرفت؛ چون از یک سو «اسلام» مایه مشترک میان تمام طبقات اجتماعی بود و مردم ایران در یک دوره تاریخی طولانی با آیین اسلام خو و انس گرفته بودند و این آیین به عمیق‌ترین، حساس‌ترین و پویاترین لایه فرهنگی آنها تبدیل شده بود؛ از سوی دیگر این انقلاب اجتماعی نیز بر پایه دغدغه‌ها و مطالبات اسلامی صورت‌بندی شده بود، همه طبقات اجتماعی در آن مشارکت کردند و به این ترتیب یک «انقلاب اجتماعی بزرگ» را پدید آوردند.

استنباط دیگری نیز می‌توان از این گفته داشت. انقلاب اجتماعی یکی از بهترین نشانه‌ها و معرّف‌ها برای شناخت «هویت فرهنگی» یک جامعه است؛ زیرا در انقلاب اجتماعی، خواسته و اندیشه‌ها و دغدغه‌های کلی یک جامعه «صورت عینی» می‌یابند و در قالب شعارها و مطلوب‌ها و نظم اجتماعی آرمانی

به «فعلیت» می‌رسند. این «تعیّن‌یافتگی» ضمیر و درون توده‌های مردم در یک جامعه، از ارزش نظری و عملی فراوانی برخوردار است؛ چراکه در حالت عادی، شناختن آن بسیار دشوار و دیریاب است. انقلاب اجتماعی، این فرصت کم‌نظیر و خاص را در اختیار ما می‌نهد که فارغ از «حدسیات» و «احتمالات» و «فرضیه‌ها»یی که بسیار مناقشه‌برانگیز و اختلافی‌اند، عمیق‌ترین و پایدارترین لایه‌های فرهنگی و معرفتی جامعه را شناسایی کنیم. در انقلاب ایران نیز چنین فرصتی پدید آمد و آشکار گردید که «اسلام» فرهنگ اولی و اصلی توده‌های مردم است؛ چنان‌که اسلام قادر شد همه طبقات اجتماعی را در کنار هم بنشانند و در یک انقلاب اجتماعی، به حرکت و تکاپوی مشترک جمعی وادارد. در این واقعیت اجتماعی - یعنی انقلاب ایران - این نظریه به اثبات رسید که اسلام، «هسته مرکزی و سخت» فرهنگ جامعه ایران است و بیشترین قابلیت و قدرت را برای ایجاد «بسیج اجتماعی» داراست.

حضور «مردم»، جزء ذاتی و اصلی وقوع یک انقلاب است. همه حرکت‌ها و خیزش‌های اجتماعی را که منجر به ساقط‌شدن یک نظام سیاسی می‌شوند یا این هدف را دنبال می‌کنند، «انقلاب» نمی‌خوانند، بلکه حرکت‌ها و خیزش‌های اجتماعی اقسامی دارند که انقلاب اجتماعی، تنها یکی از آنهاست. از جمله ویژگی‌های مهمی که انقلاب اجتماعی را از دیگر حرکت‌ها و خیزش‌های اجتماعی جدا می‌کند، مشارکت «مردم» در آن است. با این حال مشارکت مردم در همه انقلاب‌های اجتماعی یکسان نیست؛ بعضی از انقلاب‌ها بدنه اجتماعی نیرومندی دارند و مردم در آن، حضور و مشارکت حداکثری دارند، حال آنکه برخی دیگر، با حمایت جمع متوسط یا حتی اندکی از مردم به وقوع می‌پیوندند.

۴. دوگانه توده‌ای/ هندسه‌مند؛ رهبری دینی برخاسته از انتخاب اجتماعی

تحقق یافتن رهبری /امام خمینی در انقلاب اسلامی، یک روند اجتماعی

«از پایین» و «خودجوش» و «مهندسی نشده» بود (مطهری، ۱۳۹۵، صص ۸۵-۸۶ و صص ۱۰۰-۱۰۱). ایشان به صورت «طبیعی» و بر اساس «علائق و گرایش‌های عمومی مردم»، در جایگاه رهبری نهضت در انقلاب ایران قرار گرفت؛ یعنی انتخاب ایشان به مقام رهبری نهضت و انقلاب، محصول یک توافق «نخبگانی» یا «حزبی» یا «طبقاتی» نبود، بلکه وی در فرایندی تدریجی و در متن جریان نهضت و انقلاب، شایسته این منزلت شناخته شد. مطهری توضیح می‌دهد که دلیل برگزیده‌شدن خودبه‌خودی و طبیعی امام به رهبری نهضت و انقلاب، قرارداداشتن ایشان در امتداد «تمایلات و خواسته‌های فرهنگی» مردم - یعنی «اسلام» - بود (مطهری، ۱۳۹۵، صص ۸۶-۸۸). پس کسی می‌تواند به صورت طبیعی و دست‌کاری‌نشده به منزلت رهبری ره یابد و زمام و عنان انقلاب را در اختیار بگیرد که با لایه‌های معنایی و هویتی جامعه هماهنگ و همسو باشد و بتواند دلالت‌ها و اقتضاهای باطن جامعه را بیان کند و بطلبد. جامعه در پی کسی خواهد رفت که دریابد خواسته‌هایش را نمایندگی می‌کند و آرمان‌هایش در او خلاصه شده است.

همچنان‌که فرد، روح دارد، «جامعه» نیز «روح» دارد و روح جامعه، «فرهنگ» آن جامعه است. حال اگر کسی بتواند آن «روح جمعی» را بشناسد و احیا کند، قادر خواهد بود جامعه را به «حرکت» و «تکاپو» درآورد و یک «نهضت اجتماعی» برپا کند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۱). هنر اصلی امام خمینی نیز این بود که توانست مقتضیات و دلالت‌های روح جمعی ایرانیان را بشناسد و در چهارچوب آن سخن بگوید و در راستای مطالبه‌ها و خواسته‌های آن حرکت کند. کامیابی امام خمینی بدان سبب بود که تشخیص داد دیانت و تعلّقات دینی مردم است که می‌تواند آنها را برانگیخته کند و فعال سازد و به آنها شهامت و جسارت اندیشه و عمل انقلابی ببخشد. ایشان بر این ظرفیت و قوه اجتماعی انگشت تأکید نهاد و اصرار ورزید تا سرانجام، تمام طبقات اجتماعی را با خود همراه و همدل گردانید. مطهری می‌نویسد ندای

امام خمینی از «قلب فرهنگ» و «عمق تاریخ» این جامعه برمی‌خاست و مردمی که چهارده قرن با «فرهنگ اسلامی» پرورش یافته بودند، ایشان را «آئینه تمام‌نمای فرهنگ خویش» دانستند (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۲۷). کمتر در تاریخ سابقه دارد که خواست یک ملت در یک فرد، این اندازه تشخص و تجسم پیدا کند. درواقع امام خمینی از فردیت خویش خارج گردید و به صورت تعین یافته مطلوب‌ها و آرمان‌های جامعه تبدیل شد (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۲۲). «نژاد» و «جغرافیا» نمی‌توانند ما ایرانیان را به عنوان یک واحد اجتماعی و ملّی تعریف و صیانت کنند؛ اما «علائق و گرایش‌های متمدنی فرهنگی» ما می‌توانند چنین کارکردی را ایفا کنند و در میان موارث فرهنگی ایرانی، آنچه اصل و اساس و بنیان است، «اسلام» است؛ چه از نظر آمیختگی فرهنگ ما با اسلام و چه از نظر وابستگی مردم ایران به اسلام (مطهری، ۱۳۷۷، صص ۱۱۷ و ۱۱۹). به این ترتیب اسلام نیرومندترین عنصر فرهنگی ما است و هویت فرهنگی ایرانیان، اسلام است (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۳۹). هرچند ممکن است جامعه از عناصر هویتی متفاوتی تشکیل شده باشد، این گونه نیست که همه این عناصر هموزن و هم‌رتبه باشند، بلکه گاه یک عنصر، جنبه کانونی دارد و به جهان فرهنگی، معنا می‌بخشد و همه عناصر پیرامونی دیگر را رنگ‌آمیزی می‌کند. در فرهنگ ایرانیان، اسلام از چنین منزلتی برخوردار است.

از طرف دیگر قوی‌ترین و محکم‌ترین دلیل «اسلامیت» نهضت و انقلاب ایران، «رهبر» آن است (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۴)؛ زیرا رهبر آن نه تنها یک شخصیت «دینی» و «حوزوی» بود، بلکه به صورت کامل در چهارچوب «اندیشه‌ها و حساسیت‌های دینی» سخن می‌گفت و ادبیات وی هیچ‌گاه رنگ غیردینی نپذیرفت (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۸۹). مطهری می‌گوید اولاً چون واقعیت‌های تاریخی و اجتماعی، همانند واقعیت‌های طبیعی، در مواردی از نظر ماهیت با یکدیگر اختلاف دارند، همه نهضت‌های تاریخی و اجتماعی

را نمی‌توان از نظر ماهیت، یکسان دانست؛ چنان‌که هرگز ماهیت انقلاب اسلامی صدر اسلام، با ماهیت انقلاب فرانسه یا انقلاب روسیه یکسان نیست؛ ثانیاً تشخیص ماهیت یک نهضت از راه‌های مختلف ممکن است: افراد و گروه‌هایی که بار نهضت را به دوش می‌کشند، علل و ریشه‌هایی که زمینه نهضت را فراهم می‌کنند، هدف‌هایی که نهضت به دنبال آنهاست و شعارهایی که نهضت را به حرکت درمی‌آورد (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۶۵). درواقع آنچه امام خمینی را به سوی این تحلیل اجتماعی سوق داده بود، شناخت ایشان از تعلّقات فرهنگی مردم بود؛ چنان‌که ایشان به‌خوبی می‌دانست که اگر انقلاب در امتداد خواسته‌های فرهنگی تاریخی و عمیق مردم قرار بگیرد، مردم از همراهی و مساعدت مؤمنانه دریغ نخواهند کرد و سرکوبگری حکومت پهلوی، نتیجه‌بخش نخواهد بود.

انقلاب اسلامی گونه‌ای از واقعیت اجتماعی بود که به سبب تکیه ذاتی و جوهری بر «دین» به طور کامل از خارج از سپهر سلطه فکری و فرهنگی غرب متجدد رخ داد. این انقلاب هرگز در امتداد تاریخ سکولار تجدد قرار نداشت، بلکه کلیت آن را به چالش طلبید و تاریخ متفاوتی را آغاز کرد. انقلاب اسلامی از بستر تاریخ آرمان‌های دینی و قدسی برخاست؛ حال آنکه تجدد، ماهیتی سکولار دارد که جز در حاشیه زندگی شخصی، حیات دینی را برنمی‌تابد. در این حال ابزارهای نظری و مفهومی سکولار که پرورده متفکران سکولار غرب هستند، نمی‌توانند این انقلاب را تبیین کنند و برای آن معنای موجه و منطقی بیابند.

۵. دوگانه علل ظاهری/ علل باطنی؛ حضور پیشبرنده امدادهای غیبی

یکی از سنت‌های اجتماعی الهی، دلالت بر این معنا دارد که چنانچه فرد یا جامعه در مسیر حق و حقیقت‌خواهی قرار بگیرد و به مجاهدت و ایثار برای وصول به مقاصد و غایات قدسی رو آورد، به حال خویش رها نمی‌شود، بلکه

از «نصرت الهی» نیز نصیب می‌برد (مطهری، ۱۳۸۸، ص ۸۵-۸۹). علاوه بر این قاعده کلی و عام که گفته شد بر انقلاب ایران قابل تطبیق است، مطهری می‌گوید در سفر به اقامتگاه /امام خمینی در فرانسه، /امام خمینی خطاب به من تصریح کرد که این ما نیستیم که نهضت را ایجاد کردیم و آن را به پیش می‌بریم، بلکه اینها همه از الطاف و عنایات «خدای متعال» است و من در این رویدادها و روندها، فاعلیت و حضور «خدای متعال» را احساس می‌کنم. مطهری ادامه می‌دهد که چون /امام خمینی برای خدای متعال قیام کرده است و انگیزه شخصی و منفعت‌جویانه و مادی در سر ندارد، خدای متعال نیز بر اساس سنت تغییرناپذیر خویش «امداد» می‌رساند و به پیشروی و پیروزی نهضت کمک می‌کند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۵۱). در علم اجتماعی سکولار تبیین‌های اجتماعی تنها بر «عوامل ظاهری و مادی» متکی است و جهان اجتماعی، فقط مشتمل بر «عاملیت‌های انسانی» و «ساختارهای اجتماعی» انگاشته می‌شود؛ اما در علم اجتماعی اسلامی، پاره‌ای از تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی، از «امدادهای غیبی» نیز بهره می‌گیرند و «عوامل معنوی و الهی» در شکل‌گیری آنها نقش ایفا می‌کنند. انقلاب اسلامی ایران، از جمله مصادیق مدخلیت این قبیل عوامل است. انقلاب ایران به سبب قراردادن در امتداد دین الهی، از افاضات و امدادها و الطاف خاص خدای متعال برخوردار گردید و محقق شد. این خصوصیت تمایزبخش انقلاب اسلامی و هر انقلاب دینی دیگر است که به سبب هویت قدسی و الهی خویش، افزون بر تلاش‌های نیروهای انقلابی، از ناحیه خدای متعال نیز در قالب امدادها و غیبی، حمایت و تأیید می‌شود؛ درحالی‌که انقلاب‌های غیردینی و سکولار از چنین مزیتی بی‌بهره‌اند و تنها بر شانه علل مادی و در چهارچوب محاسبه‌ها و سنجش‌های تجربی و عینی پیش می‌روند.

یکی از عواملی که سبب می‌شود وقوع انقلاب در تحلیل‌های اندیشمندان انقلاب‌پژوه، «معماگونه» به نظر برسد، این است که آنها در تحلیل‌های

اجتماعی خود، نقشی برای «عوامل معنوی و الهی» در نظر نمی‌گیرند و می‌خواهند تنها بر پایه «عوامل مادی و محسوس»، به تعلیل این انقلاب بپردازند و آن را تفسیر و معنا کنند، حال آنکه در این انقلاب، «امدادهای غیبی» نیز بسیار مؤثر بوده و وقوع آن را موجب گشته‌اند. از این رو تحلیل‌های مادی و ظاهری محض قادر نیستند همه آنچه را در این انقلاب واقع شده است، بیابند و توضیح دهند. نتیجه این وضعیت، شکل‌گیری توضیح‌های نظری تقلیل‌یافته و تصنعی است که نمی‌تواند مخاطب باریک‌اندیش و اهل تأمل را قانع گرداند.

البته امدادهای غیبی تنها به دوره پیش‌انقلاب و وقوع انقلاب اسلامی محدود نمی‌شوند، بلکه چنانچه نیروهای انقلابی، انگیزه‌ها و اندیشه‌های خالصانه خود را حفظ کنند، همچنان می‌توانند به مساعدت و یاری خدای متعال امیدوار باشند. تجربه تاریخی هشت سال دفاع مقدس در طول دهه شصت نشان داد نیروهای انقلابی که با همان روحیه انقلابی در عرصه جنگ و جهاد حاضر شدند و در کنار مجاهدت و تلاش، بر توکل و خلوص نیز تکیه کردند، از امدادهای غیبی بهره بردند؛ به گونه‌ای که همچون انقلاب، دفاع مقدس نیز نمایشگاهی از جلوه‌ها و نمونه‌های حیرت‌انگیز امدادهای غیبی است.

۶. دوگانه خویش‌بسنده/ غیرستیز؛ چالش‌گری در برابر سلطه تجدد

انقلاب توانست «خودباختگی در برابر غرب» را از ملت ما بگیرد و به آنها القاکند که مکتب و هویت مستقل داریم و نباید در مقابل غرب، «احساس حقارت» کنیم (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۷۱). انقلاب ایران معلول تغییر روحی بنیادی در مردم بود که یکی از بخش‌های آن، عبور از خودباختگی و رسیدن به احساس شخصیت و هویت مستقل در برابر غرب بود. به صورت خاص سیدجمال‌الدین اسدآبادی را باید نخستین مصلحی دانست که بر خودباختگی

مسلمانان نسبت به غرب تأکید کرد و از طرف دیگر کوشید مسلمانان را نسبت به «من» اسلامی و مفاخر و سرمایه‌ها و داشته‌های فرهنگی و معرفتی‌شان، مؤمن و خوشبین کند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۳۴). «خودباختگی» حالتی روحی در انسان است که موجب می‌گردد انسان، اعتماد و تکیه خود را به قوا و نیروها و استعدادهایش از دست بدهد؛ آن‌چنان‌که گویی چیزی ندارد و باید به دیگری یا دیگران تکیه کند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۳۴). علاوه بر «فرد»، گاهی «جامعه» نیز دچار خودباختگی می‌شود و یا خودباختگی به آن تحمیل می‌شود. در دوره تاریخ اخیر، ممالک استعمارگر غربی کوشیدند سایر ملل و جوامع را نسبت به سرمایه‌های فرهنگی و بومی خودشان بی‌اعتقاد و بی‌ایمان کنند تا به این واسطه مسیر انواع دیگر استعمار را هموار کنند. اگر جامعه‌ای دچار «استعمار فرهنگی» شد و خودش را در برابر جوامع دیگر یافت و هیچ انگاشت، پذیرای «استعمار سیاسی» و «استعمار اقتصادی» نیز خواهد بود و چه‌بسا با میل خود به سوی آن حرکت و به آن افتخار نیز می‌کند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۳۷-۱۳۸). «بزرگ‌ترین هدیه» امام خمینی به مردم ایران این بود که آنها را به فرهنگ و استعدادها و قابلیت‌های خودشان باورمند و مؤمن کرد و خودباختگی در مقابل غرب و دستاوردهایش را از روح و ضمیر آنها زدود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۳۹). تنها هنگامی که چنین حس و فهمی در مردم شکل بگیرد، جامعه در راستای انقلاب به حرکت درخواهد آمد و موانع را از سر خواهد گذراند؛ به‌ویژه از این جهت که جامعه ما در طول سده اخیر، به شدت تحقیر و سرکوب شده بود و نسبت به خویش، حس شرمندگی داشت. امام خمینی توانست یک امکان فرهنگی در متن جامعه بیافریند و مردم را از نظر روحی و معنایی بازسازی کند و حس توانستن و امیدشدن را در عمق وجدان آن زنده گرداند.

غرب نیز از «بیداری شرق اسلامی» بیمناک است؛ یعنی اینکه مسلمانان، «من» اسلامی خودشان را کشف کنند و بر این «من» تکیه کنند و از وابستگی

و خودباختگی برهند، مایه هراس غرب است؛ زیرا چنانچه مسلمانان به «من» اسلامی خود مؤمن و معتقد شوند، به قدرت و اقتدار فراوانی دست خواهند یافت و این امر، منافع و سلطه غرب را به خطر می‌افکند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۴۱). مسلمانان به دو طریق می‌توانند «من» اسلامی خویش را کشف کنند: یکی از طریق شناخت «ایدئولوژی اسلامی»، دیگری از طریق شناخت «تاریخ اسلامی» به‌ویژه مطالعه عظمت مسلمانان در دوره پنج‌قرنی اعتلای «تمدن اسلامی» (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۴۱-۱۴۲). پس تقابل با غرب در درجه نخست یک «تقابل هویتی» - یا همان کشف «من» اسلامی - است و سایر اضلاع و ابعاد، فرعی و تبعی‌اند. این رویکرد از باور به نظریه «اصالت فرهنگ» سرچشمه می‌گیرد که بر پایه آن، زیربنای همه شئون و ساحات حیات فردی و اجتماعی انسان، فرهنگ است و فرهنگ، نقش «علی» و «تعیین‌کننده» ایفا می‌کند. از این رو خروج مسلمانان از وابستگی و خودباختگی نسبت به غرب، متوقف بر دستیابی آنها به شناخت عمیق از «هویت فرهنگی» یا «من» اسلامی‌شان است و تنها در این حالت است که مسلمانان، عظمت و اعتلای خود را دوباره بازخواهند یافت و غرب را به گوشه تاریخ خواهند راند. در این راستا مطالعه «تفکر اسلامی» و «تاریخ اسلامی» راهگشاست و مطهری راهکار عملی بازگشت مسلمانان به «من» اسلامی را در این دو امر خلاصه می‌کند.

مطالعه تفکر اسلامی نیز نشان می‌دهد «فلسفه‌های اجتماعی اسلام، بسیار مرقی‌تر و کمال‌یافته‌تر از فلسفه‌های اجتماعی غرب است و ما با رجوع به این تفکر و غور و تعمق در آن، حاجت به غرب نخواهیم داشت. همچنین پژوهش‌های تاریخی ثابت کرده‌اند که مسلمانان در دوره اعتلای «تمدن اسلامی» به پیشرفت‌های بسیار چشمگیری دست یافتند و غربی‌ها در بسیاری از عرصه‌ها، علم را از مسلمانان آموختند و به کار بستند و تمدن مستقل تشکیل دادند (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۴۴-۱۴۵). این قبیل تأملات،

روحیه ضعف و زبونی را از ما می‌ستانند و ما را به «من» اسلامی و غنا و بضاعت آن، خوشبین و مطمئن می‌گردانند.

۷. دوگانه ملی / تمدنی؛ مبدأ تولد انقلاب‌های دیگر

انقلاب اسلامی به ایران محدود و منحصر نخواهد ماند، بلکه به سایر جوامع اسلامی نیز «نفوذ» و «سرایت» خواهد کرد و این حدسی است که شواهد آن را تأیید می‌کند؛ چنان‌که سردمداران و حاکمان جائر برخی کشورهای اسلامی احساس خطر کرده و از عمومیت یافتن آنچه در ایران رخ داده است، هراسان و بیمناک شده‌اند (مطهری، ۱۳۹۵، صص ۵۰ و ۷۳). مطهری کمتر از دو ماه پس از پیروزی انقلاب ایران به شهادت رسید و نتوانست تأثیرها و بازتاب‌های این انقلاب را در سایر جوامع اسلامی مشاهده کند؛ اما امروز پس از گذشت بیش از چهار دهه از وقوع انقلاب ایران، به‌صراحت می‌توان گفت پس از این انقلاب، موج بیداری اسلامی و انقلابی‌گری و تقابل با استبداد و غرب در جوامع اسلامی و در میان مسلمانان پدید آمد که دست‌کم بسیاری از آنها متأثر از انقلاب ایران بودند و هستند. پس مطهری به‌درستی، انقلاب ایران را نقطه آغاز شکل‌گیری انقلاب در سایر جوامع اسلامی قلمداد کرد.

مطهری در تاریخ ۱۵ تیر سال ۱۳۴۲ که به مناسبت دست‌داشتن در قیام پانزده خرداد، به همراه پنجاه نفر از روحانیان مبارز دیگر، در زندان موقت شهربانی تهران به سر می‌برد، این متن را به عنوان یادبود در دفتر یکی از این افراد نوشته است که «وضع ملل مسلمان» در میان ملل جهان تأسّف‌آور است. اکثر افراد آنها «وضع» و «حال» خود را درک نمی‌کنند و دچار آن «غفلت» و «غرور»ی هستند که قرآن کریم به عنوان وصف حال یهود ذکر می‌کند یا مردم عرب جاهلیت درباره خود فکر می‌کردند. در این میان در یک قرن اخیر، افرادی «مؤمن» و «مصلح» و «شجاع» ظهور کرده‌اند و در راه «بیداری

مسلمانان» و «رفع علل بدبختی آنها» - که چیزی جز «انحراف از تعلیمات عالی اسلامی» و «سرگرم‌شدن به مادیات و بدعت‌ها»یی که خود ساخته و پرداخته‌اند، نیست - کوشیده‌اند. خوشبختانه فعالیت این گروه محدود و افراد برجسته، اندک‌اندک به ثمر رسیده و شاید فاصله زیادی تا بیداری کامل مسلمانان و آزادی آنها نداشته باشیم؛ زیرا این بیداری کم‌وبیش در میان «روحانیت» پیدا شده است؛ تا آنجا که بر خلاف گذشته، «زندانی‌شدن در راه هدف مقدس» خود را افتخار می‌شمزند و همچنین اکنون یکی از بزرگ‌ترین مراجع تقلید عصر، مدال افتخار زندانی‌شدن در راه هدف مقدس مبارزه با استعمار را بر سینه خود نصب کرده است (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۱۵-۱۶). این نوشته نشان می‌دهد مطهری در همان آغاز نهضت اسلامی که آینده در هاله‌ای از ابهام قرار داشت، نگاه خوش‌بینانه به آینده داشت و حدس می‌زد که نهضت اسلامی وسعت خواهد یافت و به کامیابی‌های بزرگ در مسیر بیداری اسلامی خواهد انجامید. در واقع انقلاب ایران همانند یک نقطه آغاز نسبت به اتفاق‌های بزرگی بود که امت اسلامی را در بر خواهد گرفت و به شکل‌گیری تمدن اسلامی خواهد انجامید.

با وجود اینکه اکنون تمدن غربی حاکم و غالب است و بر تمام دیگری‌های بالقوه و بالفعل خویش عرصه را تنگ کرده است، از آنجا که از یک سو پس از عبور از مرحله به‌تمامیت‌رسیدن خویش، دهه‌هاست که در سراشیبی زوال و سستی فروغلتیده است و صدای شکسته‌شدن مقومات ساختاری و بنیادین آن به گوش می‌رسد و از سوی دیگر چون جوامع اسلامی به عنوان دیگری تمدنی بالقوه، با شتاب فراوان در مسیر پیشروی و اعتلا قرار گرفته‌اند، معادلات جهانی تغییر خواهند کرد. قطعیت و جزمیت‌های امروز که تمدن غربی، مدعی و منادی آنهاست، به پوشش‌ها و ظهوراتی سطحی و کم‌مایه تبدیل شده‌اند که جذابیت‌ها و کشش‌های دیروز خود را باخته است. بیش‌فعالی‌ها و تکاپوهای متراکم تمدن غربی نشان از اقتدار آن ندارد،

بلکه دست‌وپازدن‌های ذلیلانه‌ای است که از آگاهی درونی سیاست‌مداران و تمدن غربی به شکل‌گیری روند رو به افول ناشی شده است. این همه را باید به مثابه تولّد امکان‌ها و فرصت‌های جدید برای ایجاد تمدن نوین اسلامی قلمداد کرد.

نتیجه‌گیری

۱. تبیین اجتماعی مطهری از انقلاب اسلامی نه در «سطح خرد» منحصر است و نه در «سطح کلان». او در تبیین خود، از یکی به دیگری عبور می‌کند تا تبیینی «جامع‌تر» و «واقعی‌تر» عرضه کند. او هیچ یک را به نفع دیگری کنار نمی‌زند، بلکه می‌کوشد یک «تبیین تلفیقی» را ساخته و پرداخته کند و در این راه، کامیاب نیز می‌شود. در عین حال عنصر بنیادی و نخستین تبیین اجتماعی مطهری به تعبیر خود او، «فطرت» عاملیت‌های اجتماعی است که «خودآگاهی الهی» یا «خداآگاهی» آنها را موجب می‌گردد. بنابراین می‌توان نظریه او را درباره انقلاب اسلامی، «نظریه انقلاب فطری» دانست که رویکردی بسیار متفاوتی نسبت به همه جریان‌ها در نظریه‌های انقلاب است.

۲. مطهری نقش اصلی را به عاملیت‌های انسانی و انگیزه‌ها و اندیشه‌های آنها می‌دهد و انقلاب اجتماعی را معلول «کنش جمعی» شان قلمداد می‌کند. به همین واسطه است که وی برای عامل «فرهنگ» و «معرفت»، منزلت ممتاز قائل است و «تحول فکری و ذهنی» عاملیت‌های انسانی را شرط لازم برای وقوع انقلاب می‌انگارد. هر اندازه «انتخاب» و «آزادی» عاملیت‌های اجتماعی در وقوع انقلاب، نقش و سهم بیشتری داشته باشد، انقلاب از «ارزش» بیشتری برخوردار خواهد بود؛ چراکه هنگامی مقوله ارزش در «جهان انسانی» موضوعیت می‌یابد که پای «اختیار» و «اراده» و «انتخاب» انسان در میان باشد، اما در ساختارها که فاقد تشخیص و اراده و معرفت‌اند، سخن گفتن از ارزش بی‌معناست.

۳. اینکه مطهری انقلاب ایران را به «خودآگاهی الهی» یا «خداآگاهی» عاملیت‌های اجتماعی نسبت می‌دهد و همه اینها را برخاسته از اقتضائات و دلالت‌های «فطرت الهی» انسان می‌شمرد، زمینه را برای «قدسی» لحاظ کردن این انقلاب فراهم می‌کند. انقلاب ایران یک «انقلاب قدسی» است، بدان سبب که ریشه در «فطرت الهی» عاملیت‌های اجتماعی داشته و این خاستگاه آنها را به انقلابی‌گری واداشته است، نه غرایز خودخواهانه و منفعت‌جویانه و مادی. به این ترتیب «ارزش‌گذاری» یک انقلاب وابسته به تفسیر «معانی ذهنی» عاملیت‌های آن است. چنانچه این معانی ذهنی، ناظر به جهات عالی و الهی انسان باشد، انقلاب به صفت قدسیّت متّصف می‌شود و چنانچه انقلاب، مبتنی بر جهت‌گیری غریزی و حیوانی عاملیت‌ها باشد، انقلاب سکولار تحقق یافته است.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۸). *ایران بین دو انقلاب: از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). *تاریخ ایران مدرن*. ترجمه محمدابراهیم فتاحی: تهران: نشر نی.
- آر. کدی، نیکی (۱۳۸۱). چرایی انقلابی‌شدن در ایران. ترجمه فردین قریشی، پژوهشنامه متین، (۲)، ۲۲۱-۲۳۷.

- آرمین، محسن (۱۳۸۰). اسلام، اجتماع، سیاست. تهران: ذکر.
- آرت، هانا (۱۳۷۹). انقلاب. ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: خوارزمی.
- اسپوزیتو، جان‌ال (۱۳۸۲). انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن. ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، تهران: باز.
- استمپل، جان (۱۳۷۸). درون انقلاب ایران. ترجمه منوچهر شجاعی، تهران: رسا.
- اسکاچپل، تیدا (۱۳۸۲). دولت رانتیر و اسلام شیعی در انقلاب ایران. ترجمه محمدتقی دلفروز. فصلنامه مطالعات راهبردی، (۱۹)، ۱۱۹ - ۱۴۲.
- اسکاچپل، تیدا (۱۳۸۸). دستورکارهای نوظهور و راهبردهای تکرارشونده در جامعه‌شناسی تاریخی. در: بیش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاجری، تهران: مرکز.
- اسکاچپل، تیدا (۱۳۸۹). دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی. ترجمه مجید روئین‌تن، تهران: سروش.
- آوری، پتر (۱۳۹۲). تاریخ کمبریج: تاریخ ایران از رضاشاه تا انقلاب اسلامی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی.
- آوینی، مرتضی (۱۳۹۰ الف). آغازی بر یک پایان. تهران: واحه.
- آوینی، مرتضی (۱۳۹۰ ب). توسعه و مبانی تمدن غرب. تهران: واحه.
- آوینی، مرتضی (۱۳۹۰ ج). رستاخیز جان. تهران: واحه.
- باقی، عمادالدین (۱۳۸۰). تجربه خمینی: جستارهای سیاسی و معرفت‌شناختی در حیات امام خمینی. تهران: سرایی.
- باقی، عمادالدین (۱۳۸۲ ب). تولد یک انقلاب: زمینه‌ها و عوامل پیدایش انقلاب ایران. تهران: سرایی.
- باقی، عمادالدین، (۱۳۸۲ الف). بررسی انقلاب ایران. تهران: سرایی.
- برک، پیتر (۱۳۹۵). تاریخ و نظریه اجتماعی. ترجمه حسین علی نوذری، تهران: طرح نقد.
- بریتون، کرین (۱۳۸۲). کالبدشکافی چهار انقلاب. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: زریاب.
- بشیری، حسین (۱۳۸۵). دیاجه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران: دوره جمهوری اسلامی ایران. تهران: نگاه معاصر.
- بشیری، حسین (۱۳۹۳). زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران. ترجمه علی اردستانی، تهران: نگاه معاصر.
- پارسانیا، حمید (۱۳۸۸). هفت موج اصلاحات: نسبت تئوری و عمل. قم: بوستان کتاب.
- پارسانیا، حمید (۱۳۸۹). حدیث پیمانه: پژوهشی در انقلاب اسلامی. قم: دفتر نشر معارف.
- پارسونز، آنتونی (۱۳۹۰). غرور و سقوط. ترجمه سیدمحمدصادق حسینی‌عسکرانی، تهران:

مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳). گفت‌مان، یادگفت‌مان و سیاست. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). دین، دموکراسی و روشنفکری در ایران امروز. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

تیلور، استلن (۱۳۸۸). علوم اجتماعی و انقلاب‌ها. ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: دانشگاه شاهد.

تیلی، چارلز (۱۳۸۵). از بسیج تا انقلاب. ترجمه علی مرشدی‌زاده، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی

جانسون،

جمشیدی، مهدی (۱۳۹۰). بنیادهای اجتماعی وقوع انقلاب اسلامی در نظریه علامه مطهری. تهران: دانشگاه امام صادق^(ع).

جمشیدی، مهدی (۱۳۹۰). بنیادهای اجتماعی وقوع انقلاب اسلامی در نظریه علامه مطهری. تهران: دانشگاه امام صادق. ۱۳۹۰.

جمشیدی، مهدی (۱۴۰۰). علم اجتماعی اسلامی: بازآفرینی نظریه استاد مطهری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

حجاریان، سعید (۱۳۷۹). جمهوریت: افسون‌زدایی از قدرت. تهران: طرح نو.

حجاریان، سعید (۱۳۸۰). از شاهد قدسی تا شاهد بازاری: عرفی‌شدن دین در سپهر سیاست. تهران: طرح نو.

خاتمی، محمد (۱۳۷۲). بیم‌موج. تهران: سیمای جوان.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۶۱). انقلاب اسلامی و وضع کنونی عالم. تهران: مرکز فرهنگی علامه طباطبایی.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۶۳). شمه‌ای از تاریخ غرب‌زدگی ما، تهران: سروش.

دفرونزو، جیمز (۱۳۸۶). انقلاب اسلامی ایران از چشم‌اندازی نظری. ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: باز.

رایت، رابین (۱۳۸۴). آخرین انقلاب بزرگ: انقلاب و تحول در ایران. ترجمه احمد تدین و شهین احمدی، تهران: رسا.

رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۶). توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران. تهران: شرکت سهامی انتشار.

روزن، باری (۱۳۷۹). انقلاب ایران: ایدئولوژی و نمادپردازی. ترجمه سیاوش مریدی، تهران: باز.

- زیباکلام، صادق (۱۳۷۲). *مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی*. تهران: روزنه.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۸). *سیاست‌نامه*. ج ۲ (آئین شهرداری و دینداری)، تهران: صراط.
- سولیوان، ویلیام (۱۳۹۳). *مأموریت در ایران*. ترجمه ابراهیم مشفق‌فر، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- سیک، گری (۱۳۸۴). *همه چیز فرومی‌ریزد*. ترجمه علی بختیاری‌زاده، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۳). *تکاپوهای دین سیاسی: جستارهایی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. تهران: باز.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۲). *برهه انقلابی در ایران*. تهران: عروج.
- عشقی، لیلی (۱۳۹۵). *زمانی میان زمان‌ها: امام، شیعه و ایران*. ترجمه احمد نقیب‌زاده، تهران: فلات.
- فوران، جان (۱۳۷۵). *نظریه‌ای در خصوص انقلاب‌های اجتماعی جهان سوم: مقایسه‌ای بین ایران، نیکاراگوئه و السالوادور*. ترجمه مینو آقایی‌خوزانی، فصلنامه راهبرد، (۹)، ص ۲۲۵-۲۵۶.
- فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. تهران: رسا.
- فورن، جان (۱۳۸۲). *تحلیل نظری از انقلاب ۱۹۷۹-۱۹۷۷ ایران*. ترجمه صدرالدین موسوی. پژوهش‌نامه متین، (۱۹)، ۱۱۹-۱۵۵.
- فورن، جان. (۱۳۸۴). *نظریه‌پردازی انقلاب‌ها*. ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۷۹). *ایران: روح یک جهان بی‌روح*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاننیده، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). *ایرانی‌ها چه رؤیایی در سر دارند؟*. ترجمه حسین معصومی‌همدانی، تهران: هرمس.
- فیشر، مایکل (۱۳۸۳). *ایران از مباحثات مذهبی تا انقلاب*. ترجمه حسین مطیعی‌امین، تهران: باز.
- کالورت، پیتر. (۱۳۸۳). *انقلاب و ضدانقلاب*. ترجمه سعید قانعی، تهران: آشتیان.
- کچویان، حسین (۱۳۷۹). *انقلاب دینی: چالشی در نظریه‌پردازی کلاسیک*. آخرین انقلاب قرن: مجموعه بیست‌وپنج گفتگو درباره انقلاب اسلامی. به اهتمام عباس زارع، قم: معارف.
- کچویان، حسین (۱۳۸۳). *کندوکاو در ماهیت معمایی ایران: جهانی‌سازی، دموکراسی‌سازی و جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. قم: بوستان کتاب.
- کچویان، حسین (۱۳۸۷). *تطورات گفتمان‌های هویتی ایران: ایران در کشاکش با تعدد و*

مابعد تجدد. تهران: نی.

کچویان، حسین (۱۳۹۰). دربارهٔ نسبت نظریه و فهم عمومی: سبب بی‌کفایتی نظریه‌های رایج در توضیح انقلاب اسلامی چیست؟. کتاب ماه علوم اجتماعی، (۴۸)، ص ۲-۷.

کچویان، حسین (۱۳۹۰). هویت ما. قم: کتاب فردا.

کدی، نیکی (۱۳۶۹). ریشه‌های انقلاب ایران. ترجمهٔ عبدالرحیم گواهی، تهران: قلم.

کوهن، آوین استانفورد (۱۳۶۹). تئوری‌های انقلاب. ترجمهٔ علیرضا طیب، تهران: قومس

الگار، حامد (۱۳۶۰). انقلاب اسلامی در ایران. ترجمهٔ مرتضی اسعدی و حسن چیذری، تهران: قلم.

الگار، حامد (۱۳۷۵). نیروهای مذهبی در ایران قرن بیستم. ترجمه عباس مخبر، سلسلهٔ پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج. تهران: طرح نو.

گر، تد رابرت (۱۳۷۷). چرا انسان‌ها شورش می‌کنند. ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

گلدستون، جک (۱۳۸۵). مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها. ترجمهٔ محمدتقی دلفروز، تهران: کویر

گلدستون، جک (۱۳۸۹). تئوری‌های انقلاب: نسل سوم. ترجمهٔ لطف‌اله خدایی، تهران: رسا.

گلدستون، جک (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بسیار کوتاه بر انقلاب‌ها. ترجمهٔ عباس حاتمی، تهران: کویر.

مارکوزه، هربرت (۱۳۹۲). خرد و انقلاب. ترجمهٔ محسن ثلاثی، تهران: ثالث

مارکوزه، هربرت؛ پوپر، کارل (۱۳۸۰). انقلاب یا اصلاح.

متیک، پل (۱۳۸۷). انقلاب و رفرم. ترجمهٔ وحید تقوی، تهران: سالی.

مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۹). نقدی بر قرائت رسمی از دین: بحران‌ها، چالش‌ها، راه‌حل‌ها. تهران: طرح نو.

محمدی، مجید (۱۳۷۹). لیبرالیسم ایرانی: الگوی ناتمام. تهران: جامعه ایرانیان.

مددپور، محمد (۱۳۸۰). خودآگاهی تاریخی. ج ۴ (اسلام و اندیشهٔ مدرن). تهران: منادی تربیت.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴). انقلاب اسلامی: جهشی در تحولات سیاسی تاریخ. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. تهران: بین‌الملل.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). یادداشت‌ها. ج ۱۰، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). ختم نبوت. تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). انسان و سرنوشت. تهران: صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۱). نامه‌ها و ناگفته‌ها. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲). بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۳). قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی. ج ۴. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵). آینده انقلاب اسلامی ایران. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر حکومت اسلامی. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۷). انقلاب اسلامی از دیدگاه فلسفه تاریخ. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی؛ و دیگران (۱۳۸۶). یادداشت‌های زندان. به کوشش مرتضی شریف‌آبادی، تهران: موزه عبرت ایران.
- مک‌رایلد، داندل و تیلور، آورام (۱۳۹۷). نظریه اجتماعی و تاریخ اجتماعی. ترجمه محمد غفوری، تهران: سمت.
- مور، برینگتن (۱۳۸۱). ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی. ترجمه یوسف نراقی، تهران: فرزانه روز.
- میلانی، محسن (۱۳۸۱). شکل‌گیری انقلاب اسلامی: از سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی. ترجمه مجتبی عطارزاده، تهران: طرح نو.
- هارنی، دزفوند (۱۳۷۷). روحانی و شاه: گزارش یک شاهد عینی از انقلاب. ترجمه کاوه باسمنجی و کاووس باسمنجی، تهران: کتاب‌سرا.
- هالیدی، فرد (۱۳۸۰). دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران. ترجمه فضل‌الله نیک‌آیین، تهران: بیان آزادی.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۸۶). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علم.

Schreier, Margrit. (2014) Qualitative Content Analysis. in: *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, edit by Uwe Flick, London: SAGE.

References

- Abrahamian, Ervand (1999). *Iran Between Two Revolutions: From the Constitutional to the Islamic Revolution*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Abrahamian, Ervand (2010). *A History of Modern Iran*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Keddie, Nikki R. (2002). "The Reason for Becoming Revolutionary in Iran." Translated by Fardin Quraishi, *Matin Research Journal*, (2), 221-237. [In Persian]

- Armin, Mohsen (2001). *Islam, Society, Politics*. Tehran: Zekr. [In Persian]
- Arendt, Hannah (2000). *On Revolution*. Translated by Ezzatollah Fouladvand, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Esposito, John L. (2003). *The Iranian Revolution and its Global Reflection*. Translated by Mohsen Modir Shanechi, Tehran: Baz. [In Persian]
- Stempel, John (1999). *Inside the Iranian Revolution*. Translated by Manouchehr Shojaei, Tehran: Rasa. [In Persian]
- Skocpol, Theda (2003). "Rentier State and Shia Islam in the Iranian Revolution." Translated by Mohammad Tagi Delfrouz, *Strategic Studies Quarterly*, (19), 119-142. [In Persian]
- Skocpol, Theda (2009). "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology." In: *Vision and Method in Historical Sociology*, Translated by Hashem Aghajari, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Skocpol, Theda (2010). *States and Social Revolutions*. Translated by Majid Rueintan, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Avery, Peter (2013). *The Cambridge History: History of Iran from Reza Shah to the Islamic Revolution*. Translated by Morteza Saeqbfar, Tehran: Jami. [In Persian]
- Avini, Morteza (2011a). *An Beginning of an End*. Tehran: Vahe. [In Persian]
- Avini, Morteza (2011b). *Development and the Foundations of Western Civilization*. Tehran: Vahe. [In Persian]
- Avini, Morteza (2011c). *Resurrection of the Soul*. Tehran: Vahe. [In Persian]
- Baghi, Emad al-Din (2001). *The Khomeini Experience: Political and Epistemological Essays on the Life of Imam Khomeini*. Tehran: Sarayi. [In Persian]
- Baghi, Emad al-Din (2003b). *The Birth of a Revolution: Background and Factors of the Emergence of the Iranian Revolution*. Tehran: Sarayi. [In Persian]
- Baghi, Emad al-Din (2003a). *A Review of the Iranian Revolution*. Tehran: Sarayi. [In Persian]
- Burke, Peter (2016). *History and Social Theory*. Translated by Hossein Ali Nozarie, Tehran: Tarhe-Naghd. [In Persian]
- Brinton, Crane (2003). *The Anatomy of Four Revolutions*. Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Zaryab. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2006). *An Introduction to the Political Sociology of Iran: The Era of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2014). *The Social Background of the Iranian Revolution*. Translated by Ali Ardestani, Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]
- Parsania, Hamid (2009). *Seven Waves of Reform: Relationship between Theory and*

- Practice*. Qom: Boustan-e Ketab. [In Persian]
- Parsania, Hamid (2010). *Hadith Peymaneh: A Research in the Islamic Revolution*. Qom: Maaref Publishing Office. [In Persian]
- Parsons, Anthony (2011). *Pride and the Fall*. Translated by Seyed Mohammad Sadeq Hosseini Askari, Tehran: Islamic Revolution Document Center. [In Persian]
- Tajik, Mohammad Reza (2004). *Discourse, Anti-Discourse and Politics*. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [In Persian]
- Tajik, Mohammad Reza (2005). *Religion, Democracy and Intellectualism in Today's Iran*. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [In Persian]
- Taylor, Stan (2009). *Social Science and Revolutions*. Translated by Ali Morsheidizad, Tehran: Shahed University. [In Persian]
- Tilly, Charles (2006). *From Mobilization to Revolution*. Translated by Ali مرشدی‌زاده, Tehran: Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution. [In Persian]
- Johnson, Chalmers (1984). *Revolutionary Change: A Theoretical Review of the Phenomenon of Revolution*. Translated by Hamid Elyasi, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Jamshidi, Mahdi (2011). *Social Foundations of the Occurrence of the Islamic Revolution in the Theory of Allameh Motahari*. Tehran: Imam Sadiq University. [In Persian]
- Jamshidi, Mahdi (2021). *Islamic Social Science: Recreating Professor Motahari's Theory*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Hajjarian, Saeed (2000). *Republicanism: Disenchantment with Power*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Hajjarian, Saeed (2001). *From the Sacred Witness to the Market Witness: Secularization of Religion in the Political Sphere*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Khatami, Mohammad (1993). *Bim-e Mouj (Fear of the Wave)*. Tehran: Simay-e Javan. [In Persian]
- Davari Ardakani, Reza (1982). *The Islamic Revolution and the Current State of the World*. Tehran: Allameh Tabatabai Cultural Center. [In Persian]
- Davari Ardakani, Reza (1984). *A Glimpse of the History of our West-Struckness*. Tehran: Soroush. [In Persian]
- DeFronzo, James (2007). *The Islamic Revolution of Iran from a Theoretical Perspective*. Translated by Homayra Moshirzadeh, Tehran: Baz. [In Persian]
- Wright, Robin (2005). *The Last Great Revolution: Revolution and Transformation in Iran*. Translated by Ahmad Tadayyon and Shahin Ahmadi, Tehran: Rasa.

[In Persian]

Rafipour, Faramarz (1997). *Development and Conflict: An Effort Towards Analyzing the Islamic Revolution and Iran's Social Problems*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]

Rosen, Barry (2000). *The Iranian Revolution: Ideology and Symbolism*. Translated by Siavash Moridi, Tehran: Baz. [In Persian]

Zibakalam, Sadegh (1993). *An Introduction to the Islamic Revolution*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]

Soroush, Abdolkarim (2009). *Siasat-Nameh*. Vol 2 (Principles of Governance and Religiosity), Tehran: Serat. [In Persian]

Sullivan, William (2014). *Mission in Iran*. Translated by Ebrahim Moshfeghifar, Tehran: Islamic Revolution Document Center. [In Persian]

Sick, Gary (2005). *Everything Falls Down*. Translated by Ali Bakhtiarzadeh, Tehran: Islamic Revolution Document Center. [In Persian]

Shojaeizand, Ali Reza (2004). *Struggles of Political Religion: Essays in the Political Sociology of Iran*. Tehran: Baz. [In Persian]

Shojaeizand, Ali Reza (2003). *The Revolutionary Era in Iran*. Tehran: Urouj. [In Persian]

Eshghi, Leyli (2016). *A Time between Times: The Imam, the Shia and Iran*. Translated by Ahmad Naghibzadeh, Tehran: Falat. [In Persian]

Foran, John (1996). "A Theory regarding the Social Revolutions of the Third World: A Comparison between Iran, Nicaragua and El Salvador." Translated by Minoogh Aghaei Khoozani, *Strategy Quarterly*, (9), pp. 225-256. [In Persian]

Foran, John (1998). *Fragile Resistance: History of Iranian Social Developments*. Tehran: Rasa. [In Persian]

Foran, John (2003). "Theoretical Analysis of the 1977-1979 Iranian Revolution." Translated by Sadr al-Din Mousavi, *Matin Research Journal*, (19), 119-155. [In Persian]

Foran, John (2005). *Theorizing Revolutions*. Translated by Farhang Ershad, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Foucault, Michel (2000). *Iran: Spirit of a Spiritless World*. Translated by Nikoo Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Foucault, Michel (2010). *What Dream do the Iranians have in Mind?*. Translated by Hossein Masoumi Hamedani, Tehran: Hermes. [In Persian]

Fischer, Michael M. J. (2004). *Iran: From Religious Disputes to Revolution*. Translated by Hossein Motiee Amin, Tehran: Baz. [In Persian]

Calvert, Peter (2004). *Revolution and Counter-Revolution*. Translated by Saeed

- Ghaneei, Tehran: Ashtian. [In Persian]
- Kachouian, Hossein (2000). "Religious Revolution: A Challenge in Classical Theorizing." *The Last Revolution of the Century: Collection of Twenty-Five Conversations About the Islamic Revolution*. Edited by Abbas Zare, Qom: Maaref. [In Persian]
- Kachouian, Hossein (2004). *Exploration into the Enigmatic Nature of Iran: Globalization, Democratization and Political Sociology of Iran*. Qom: Boustan-e Ketab. [In Persian]
- Kachouian, Hossein (2008). *The Evolution of Iranian Identity Discourses: Iran in Conflict with Modernity and Post-Modernity*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Kachouian, Hossein (2011). "On the Relationship Between Theory and Common Understanding: What is the Reason for the Inadequacy of Common Theories in Explaining the Islamic Revolution?". *Social Sciences Book of the Month*, (48), pp. 2-7. [In Persian]
- Kachouian, Hossein (2011). *Our Identity*. Qom: Ketab-e Farda. [In Persian]
- Keddie, Nikki R. (1990). *Roots of the Iranian Revolution*. Translated by Abdolrahim Govahi, Tehran: Qalam. [In Persian]
- Cohen, Alvin Stanford (1990). *Theories of Revolution*. Translated by Alireza Tayyeb, Tehran: Ghoumes. [In Persian]
- Algar, Hamid (1981). *The Islamic Revolution in Iran*. Translated by Morteza Asadi and Hassan Chizari, Tehran: Qalam. [In Persian]
- Algar, Hamid (1996). "Religious Forces in Twentieth Century Iran." Translated by Abbas Mokhber, *The Pahlavi Dynasty and Religious Forces According to the Cambridge History*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Gurr, Ted Robert (1998). *Why Men Rebel*. Translated by Ali Morshedizad, Tehran: Institute for Strategic Studies. [In Persian]
- Goldstone, Jack (2006). *Theoretical, Comparative and Historical Studies on Revolutions*. Translated by Mohammad Taghi Delfrouz, Tehran: Kavir. [In Persian]
- Goldstone, Jack (2010). *Theories of Revolution: The Third Generation*. Translated by Lotfollah Khodaei, Tehran: Rasa. [In Persian]
- Goldstone, Jack (2017). *A Very Short Introduction to Revolutions*. Translated by Abbas Hatami, Tehran: Kavir. [In Persian]
- Marcuse, Herbert (2013). *Reason and Revolution*. Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Sales. [In Persian]
- Marcuse, Herbert; Popper, Karl (2001). *Revolution or Reform*. Translated by H. Vaziri, Tehran: Kharazmi. [In Persian]

- Mattick, Paul (2008). *Revolution and Reform*. Translated by Vahid Taghavi, Tehran: Sali. [In Persian]
- Mojtahed Shabestari, Mohammad (2000). *A Critique of the Official Reading of Religion: Crises, Challenges, Solutions*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Mohammadi, Majid (2000). *Iranian Liberalism: An Unfinished Model*. Tehran: Iranian Society. [In Persian]
- Madadpour, Mohammad (2001). *Historical Self-Awareness*. Vol 4 (Islam and Modern Thought). Tehran: Monadi-ye Tarbiat. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi (2005). *The Islamic Revolution: A Leap in the Political Developments of History*. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi (2011). *Society and History from the Perspective of the Quran*. Tehran: Bin-al-Melal. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1998). *Notes*. Vol 10, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2008). *The End of Prophethood*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2009). *Man and Destiny*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2012). *Letters and the Untold*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2013). *A Brief Review of Islamic Movements in the Last Hundred Years*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2014). *The Uprising and Revolution of Mahdi from the Perspective of the Philosophy of History*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2015). *An Introduction to the Islamic Worldview*. Vol 4, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2016). *The Future of the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2017). *An Introduction to Islamic Government*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2018). *The Islamic Revolution from the Perspective of the Philosophy of History*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza; and others (2007). *Prison Notes*. Edited by Morteza Sharifabadi, Tehran: Ebrat Museum of Iran. [In Persian]
- McRaid, Donald and Taylor, Avram (2018). *Social Theory and Social History*. Translated by Mohammad Ghafouri, Tehran: Samt. [In Persian]
- Moore, Barrington (2002). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Translated by Yousef Naraghi, Tehran: Farzan Rooz. [In Persian]
- Milani, Mohsen (2002). *The Formation of the Islamic Revolution: From the Pahlavi*

- Monarchy to the Islamic Republic*. Translated by Mojtaba Atarzadeh, Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Harney, Desmond (1998). *The Priest and the King: An Eyewitness Report of the Revolution*. Translated by Kaveh Basmenji and Kavous Basmenji, Tehran: Ketabsara. [In Persian]
- Halliday, Fred (2001). *Dictatorship and Capitalist Development in Iran*. Translated by Fazlollah Nikayin, Tehran: Bayan-e Azadi. [In Persian]
- Huntington, Samuel (2007). *Political Order in Changing Societies*. Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Elm. [In Persian]
- Schreier, Margrit (2014). Qualitative Content Analysis. In: *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, edited by Uwe Flick, London: SAGE.